

Vahe 7

KO HA KOMISONI KELEKELE TAU'ATĀINA

TALATEU

Na'e ma'u 'e he Komisoni' ha ngaahi tohi fokotu'u fakakaukau kehekehe 'e tolu na'e 'omai ai 'a e fakakaukau ke fokotu'u ha Komisoni Kelekele Tau'atāina. Ko e ngaahi fokotu'u fakakaukau ko eni' na'e 'omai ia mei a Faifekau Siupeli Taliaj, Dr. Elizabeth Wood-Ellem pea mo Dr. Guy Powles pea 'oku 'oatu ia 'i he lipooti ni 'a e ngaahi tatau 'o 'enau ngaahi tohi fokotu'u fakakaukau' 'i he Fakalahi 27, Fakalahi 4 mo e Fakalahi 28.

Neongo na'e 'i ai 'a e ngaahi me'a na'e kehekehe 'i he ngaahi fokotu'u fakakaukau ni kā na'a nau faka'amu kotoa pē ki he me'a tatau 'a ia ko e tau'atāina (independence), potupotu tatau (fairness), 'ata ki tu'a' (transparency) pea mo e tali ui' (accountability). Na'e tui 'a Dr. Powles ko ha fehu'i mahu'inga ke fakakaukau'i 'i he taimi ni' pē 'oku totonu ke kei pukepuke 'e he Fakataha Tokoni' ('a ia ko e sino fale'i pē ia 'i he lolotongá ni) mo e Kapineti' 'a e ngaahi mafai na`á na ma'u ki mu'a pea fakahoko 'a e ngaahi liliu fakapolitikale' 'i he 2010. 'Oku kau ki heni 'a hono fakangofua mo hono toe fakafo'ou 'o e ngaahi lisi', fakakaukau'i 'o e totongi lisi', fakangofua 'o e ngaahi mōkisi, ngaahi momoi' pea mo e ngaahi mafai kehe pē. Ko e liliu fakapolitikale na'e fakahoko' na'e 'ikai ke to'o ai 'a e ngaahi mafai ia 'o e Fakataha Tokoni' ke tu'utu'uni ki ha ngaahi me'a fakakelekele pau, ka 'oku totonu nai ke kei fakahoko 'e he sino ko eni' 'a e ngaahi mafai ko ia' mo fakahoko 'a e ngaahi fatongiá ni?

Ko e taumu'a fakalukufua 'i he teuteu ki he liliu fakapolitikale' ke hano 'ave 'a e ngaahi mafai 'o e Fakataha Tokoni' ki he Kapineti' pea liliu mo hono fa'ungá, 'o hangē ko ia 'oku fakamatala'i atu 'a mui ange 'i he vahē ni. 'E 'ikai nai ke to e lelei ange ke 'i ai ha sino fakalao tau'atāina ke ne fakahoko 'a e ngaahi mafai ko eni'? Na'e 'omai 'a e fakakaukau ke fokotu'u ha sino pehē pea ke 'ave 'a e ngaahi fatongia 'o e Fakataha Tokoni' pea mo e Kapineti' fekau'aki mo e ngaahi me'a fakakelekele' ke fakahoko 'e he Minisitā Fonuá 'o fakatatau ki he fale'i 'a e sino ko eni'. Ko e fai

tu'utu'uni 'i he founa ko ia' 'e 'i ai 'a e kaunga lahi ki ai 'a e sino fakalao' ni – 'a ia ko e Komisoni Kelekele Tau'atāina fo'ou'.

'Oku 'i ai ha kau tauhi 'i he fa'unga fakakelekele lolotonga', 'a ia 'oku kau ki ai 'a e Tu'i', kau Ma'u Tofi'a' pea mo e Potungāue Fonua' (Pule'anga'/Kapineti). Ko e kau tauhi' ni 'oku lolotonga fakanofonofo lelei fakasōsiale pea mo fakalao kinautolu ke nau hoko ai ko e kau tauhi lelei ki he fa'unga fakakelekele lolotonga'. Kuo tuku atu 'e he Tu'i' ki he Kapineti' 'a hono ngaahi mafai pule' pea 'i he lolotonga ni 'oku Ne 'i ha tu'unga 'o ha taki 'oku tau'atāina mo 'ikai filifilimānako. 'E 'ikai lelei leva ia ki he Tu'i' ke 'i ha tu'unga 'o e pule' 'a ia 'e malava ke pehē ai 'oku Ne filifili mānako. 'E malava ke hoko 'eni 'i he taimi 'e kau atu ai 'a 'Ene 'Afio', 'a ia ko e 'ulu ia 'o e Fakataha Tokoni', 'i he tu'utu'uni ki ha ngaahi me'a 'oku felāve'i mo e kelekele' 'o hangē ko ia 'oku hā 'i 'olunga'. 'I he taimi lahi 'oku hangē 'oku malu'i pē 'e he kau Ma'u Tofi'a' ia 'a kinautolu pea kuo 'osi tukuaki'i kinautolu 'i he kuohili' ko 'enau siokita 'o fakahoko pē 'a ia 'e lelei ma'a kinautolu'. Ko hono fakahū atu ko ia 'a e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Kelekele 2010 ki he Fale Alea' 'i he 2010 na'e hā mai ai 'e ngali fakapolitikale'i ma'u pē ha ngaahi liliu 'e kaunga ki he kelekele'. 'Oku 'i ai foki 'a e fakakaukau 'oku hoko ma'u pē mo e Potungāue Fonua' ia ko e konga mo ia 'o e palopalemá 'i he ngaahi me'a fakakelekele'. Ko ia ai, 'e ki'i faingata'a ke toe ma'u 'e he Potungāue ia 'a e falala 'a e kakai' tukukehe 'o kapau 'e fakalelei'i 'a e anga 'enau fakahoko honau fatongia' ke hā ki tu'a 'okú nau fakahoko tau'atāina 'enau ngāuē mo mahino mai 'e 'ikai malava ke nau ta'e faitotonu.

Ko ia ai, 'oku mahu'inga ke fakakaukau'i fakamāatoato 'a e founa lelei taha ke fakalelei'i 'aki 'a e fa'unga lolotonga', kā 'i he taimi tatau ke kei pukepuke pē 'a e ngaahi makatu'unga na'e fakava'e 'aki 'a e founa 'a hono tufaki 'o e kelekele' 'i Tongá. Ko ia ai, na'e fokotu'u ai 'e he Komisoni' ko e founa lelei taha' ko hano tuku ki he Minisitā Fonua' ke ne fataki kotca 'a e ngaahi mafai 'o e Fakataha Tokoni' mo e Kapineti' ('i he ngaahi me'a fakakelekele') pea ke ne fakahoko ia 'o fakatatau ki he fale'i mei ha sino tau'atāina – ko ha Komisoni Kelekele Tau'atāina fo'ou.

7.1 KO HA KOMISIONI KELEKELE TAU'ATĀINA

'Oku 'i ai 'a e ngaahi lelei lahi 'e 'omai 'i he fo'i fakakaukau ko ia ke 'i ai ha Komisoni Kelekele Tau'atāina ke ne fale'i 'a e Minisitaa' 'i hono fakahoko 'o e ngaahi ngāue ki he ngaahi kongā lahi 'o e ngaahi fatongia 'o e Fakataha Tokoni', Kapineti' mo e Potungāue' 'o fekau'aki mo e ngaahi me'a fakakelekele'. 'I he ngaahi taimi ko eni 'oku lahi ai 'a e ngaahi liliu fakapolitikale' mo toe mahulu ange 'a e tu'unga 'o e temokālati, 'oku mo'oni mo taimi tonu 'a e ngaahi fehu'i 'oku tuku mai 'e Dr. Powles, Dr. Wood-Ellem pea mo ha ni'ihī kehe. Ko hono fehu'ia ko ia 'a e ngaahi fatongia 'o e Fakataha Tokoni' mo e Kapineti' 'i he ngaahi me'a fakakelekele 'i he ngaahi 'ahó ni lolotonga ia kuo tau a'usia ha ākenga fo'ou, ko e natula ia 'o e ngaahi fehu'i 'a ia 'oku fakatefito ai 'a e halanga fakakonisitūtone 'oku tu'u hanganaki mai ma'a Tonga 'i he kaha'u' pea mo 'etau ngaahi lao' mo e founga ngāue fakakelekele'.

Ko ia ai, ko e fokotu'u ko ia ke 'ai ha Komisoni Kelekele Tau'atāina 'oku taimi totonu pai hōhoa mo e ngaahi liliu fakapolitikale kuo toki fakahoko 'i Tongá ni. 'E ngāue'aki 'e he Komisoni Kelekele Tau'atāina 'oku fokotu'u ha ngaahi tu'utu'uni fakangāue, 'o faka'aonga'i 'a e ngaahi founga kuo fa'ufa'u ke fakapapau'i 'e maa'usia 'a e ngaahi ola 'o hangē ko e 'ata ki tu'a, fakalao mo potupotu tatau 'a e tu'unga 'o e kau ma'u tofi'á mo e kau ma'u kelekele, pea mo hono faka'ai'ai 'o e fakalalakaka faka'ekonōmika' fakalūkufua.

7.1.1 (FOKOTU'U 'O HA KOMISIONI KELEKELE TAU'ATĀINA)

'Oku poupu'i 'e he Komisoni' 'a hono fokotu'u 'o ha Komisoni Kelekele Tau'atāina. Ko ha lao tonu ki he sino ko iá 'e fakahā mai ai 'a hono tu'unga fakalao', hono ngaahi fatongia' mo hono fa'unga' mo e lōloa hano fakanofa ha taha ki he Komisoni kuo pau ke fakahoko ia 'o fakatatau ki he ngaahi fakamatala mo e ngaahi fokotu'u 'oku 'oatu ko eni:

(i) Ko ha sino fakalao

‘Oku fokotu’u fakatou’osi mai ‘e Dr. Wood-Ellem mo Dr. Powles ke fokotu’u ‘a e Komisoni Kelekele Tau’atāina’ ‘aki ha lao koe’uhi’ ke hoko ia ko ha Komisoni fakalao. Kuo pau foki ke tu’u tau’atāina ‘a e Komisoni’ mei he Potungāue Fonua’.

FOKOTU’U 87: Ke fokotu’u ‘aki ha lao ha Komisoni Kelekele Tau’atāina ke ne tokanga’i mo fakahoko ‘a e ngaahi fatongia pule ngāue kuo vahe’i ki ai fekau’aki mo e ngaahi me’a fakakelekele.

(ii) Ngaahi Fatongia

Na`e ‘i ai ‘a e ngaahi fatongia kehekehe ki he Komisoni Kelekele Tau’atāina na`e fokotu’u mai ‘i he ngaahi tohi fokotu’u fakakaukau ‘oku lave ki ai ‘i ‘olunga, ‘a ia na`e kau ai ‘a e ngaahi me’á ni:

(a) Toe sivi’i ‘a e Konisitūtone’ mo e ngaahi lao Kelekele’

Na`e fokotu’u mai ‘e Faifekau Siupeli Taliai `oku totonu ke fetākinima fakataha ‘a e Tu’i ‘o Tonga’ mo e Fale Alea ‘o Tonga’ ‘i hono fokotu’u ha Komisoni ke ne sivi’i ma’a e kakai ‘o Tonga’ ‘a e Konisitūtone’ pea mo e ngaahi Lao Kelekele’ pea mo `omai ha ngaahi fale’i ke fai ha faka’ata’atā mei hono pa’usi’i ‘o e konisēnisi ‘o e fa’ahinga ‘o e tangata pea mo e fepakipaki mo e Lao Faka-`Otua ki he Natula `o e Mōlale ‘o e Fakamaau Totonu. Ko e ngaahi fokotu’u mei he sino ko eni’ kuo pau ke tali ia ‘i ha founga fakahā loto ‘a e kakai’ pea ke ‘oua na’a to e alea’i ‘i he Fale Alea ‘o Tonga’.

‘Oku tui ‘a e Komisioni’ ko e fokotu’u na`e fai ‘e Faifekau Siupeli Taliai’, neongo ‘a ‘ene nounou, kā ‘oku ne fakaongo mālohi mai ‘a e fakakaukau ‘a e kakai’ ‘i he`enau faka’amu ki he potupotu tatau’ mo e ‘ata ki tu’a’, pea ke fakapapau’i ‘oku fenāpasi ‘a e totonu ki he kelekele mo e ngaahi anga fakafonua ‘o Tonga’ mo e tu’unga ma’olunga ‘o e failelei’. Na’a ne mahu’inga’ia foki ke fakatatafe atu mo hono fakapolitikale’i ‘o e ngaahi me’a fakakelekele’. Neongo ‘oku manakoa ke fakahoko ha pāloti fakahā loto ‘a e kakai’ (referendum), ka ko ha fu’u ngāue lahi `eni pea ‘e toe lahi ‘a e taimi mo e pa’anga ‘e fiema’u ke fakamole ki ai, pea ‘e vave pē `a e ‘ikai

fakapotopoto ia ke toe fiema'u ke tali 'a e ngaahi fokotu'u kotoa 'a e Komisoni 'i ha pāloti fakahā loto 'a e kakai'. Kapau 'e toutou vakai'i pē 'a e ngaahi me'a ni fakata'u nima, 'e lava pē ke kau mai 'a e kakai ki ai mo tokoni ki he fakahoko fatongia 'a e Komisoni Kelekele fo'ou'. Ko e Va'a Fakatotolo 'oku fokotu'u atu ki mui ange 'i he vahe' ni, 'e malava ke to e fakalahi atu 'enau tu'utu'uni ngāue (mo e ta'u te nau ngāue ai') ke ne fuofua vakai'i 'a e ngaahi me'a ni – pea ke kau ki ai 'a hono vakai'i 'o e tu'unga fe'unga 'o e ngaahi lao' 'o fakatatau ki he ola 'o 'enau ngaahi fekumi'.

Kaneongo ia, 'oku totonu pē ke fakahoko ha pāloti fakahā loto 'a e kakai', mei he taimi ki he taimi, koe'uhi ko ha ngaahi fokotu'u 'oku kāpui mo mahu'inga fekau'aki mo e ngaahi me'a fakakelekele. Ko hono mo'oni', ko e ngāue 'a e Komisoni lolotonga ko eni' na'e ma'u ai pē ha ngaahi "fakahā loto 'a e kakai" he na'e tokolahi pea na'e faka'auliliki 'a e ngāue 'i hono tanaki mai 'a e ngaahi fakakaukau 'a e kakai' pea toki fakama'opo'opo 'o vahevahe ki he ngaahi kaveinga na'e hā mahino mei ai.

FOKOTU'U 88: KE hoko ko e kongā 'o e ngāue 'a e Komisoni Kelekele Tau'atāina' 'a hono to e vakai'i 'a e Konisitūtone' mo e ngaahi Lao Kelekele' ke fakapapau'i 'oku tatau ki he tokotaha kotoa pē, potupotu tatau mo 'ata ki tu'a', pea ke hokohoko atu ko ha founga ngāue fakata'u nima.

(b) Tokanqa'i 'a hono fakahoko 'o e ngaahi fokotu'u mei he Komisoni Kelekele Fakatu'i

Ko e kongā lahi 'o e ngaahi fokotu'u mei he Komisoni' 'i he Lipooti Fakataimi ki he Kongā 'Uluaki mo e Lipooti Fakataimi ki he Kongā Ua', 'i hono fakalukufua, kuo tukunoa'i pē ia 'e he Pule'anga', 'o hangē pē ko hono li'aki 'a e ngaahi fokotu'u 'i he lipooti 'a e Komisoni Faka-Tu'i ki he Kelekele' 'o e 1983. Ko ia ai, 'oku ngalingali 'e 'ikai ke vakai'i fakamaatoato mo fakahoko 'a e ngaahi fokotu'u ia 'i he lipooti acfangatuku 'a e Komisoni'. 'E lava 'e he Komisoni Kelekele Tau'atāina' ke fakapapau'i 'e fai hano 'unuaki 'a e ngaahi me'a lalahi na'e tokanga ki ai 'a e Komisoni' 'i ha pou pou 'a e Pule'anga'.

‘E hanga `e he Komisoni Kelekele Tau’atāina’ `o tokanga’i ‘a hono fakahoko ‘a e ngaahi fokotu’u mei he Komisoni Faka-Tu’i ki he Kelekele’, ‘a ia kuo tali ‘e he Pule’anga’ mo e Fale Alea ‘o Tonga’. ‘E lava foki ke ne toe fokotu’u mai mo ha ngaahi lao ‘oku fiema’u ki hono fakahoko lelei ‘o e ngaahi fokotu’u ko iá. Ko e fakakaukau ki hano fokotu’u ‘o ha Komisoni pehē ‘oku ‘ikai fo’ou ia ki Tongá ni, koe’uhi na`e `i ai ha Komisoni meimei tatau na’e fokotu’u ‘i he 1917 ke tu’utu’uni ki he ngaahi ngata’anga ‘o e kelekele. ‘E malava ke hoko ha fepakipaki ‘o e ngaahi totonu ‘i hano tuku atu ki ha sino kehe hangē ko e Potungāue Fonua’ ke ne fakahoko ‘a e ngāue ko eni fakataha ia mo e ‘ikai ke ‘i ai ha naunau fe’unga ke nau fakahoko ‘aki ‘a e ngāue’. `E ‘ikai totonu ke hoko ha me’a pehē.

FOKOTU’U 89: Ke hoko ko e kongá ‘o e ngāue ‘a e Komisoni Kelekele Tau’atāina’ ‘a hono tokanga’i mo fale’i ‘a hono fakahoko ‘a e lipooti mo e ngaahi fokotu’u ‘a e Komisoni Fakatu’i ki he Kelekele’.

(c) Fale’i mo tuku atu ‘a e ngaahi fokotu’u ki he Minisitā Fonua’

‘E ‘oange ‘a e mafai mo e ngaahi naunau ki he Komisoni Kelekele Tau’atāina’ ke ne fakahoko ‘a e ngaahi faka’eke’eke mo ‘oatu ‘a e fale’i mo e ngaahi fokotu’u ki he Minisitā Fonua’ mei he taimi ki he taimi ‘i ha ngaahi kaveinga fakangāue lalahi pe fekau’aki mo ha ngaahi fiema’u pau. ‘E ala fiema’u ha fale’i peh ni ‘i he ngaahi me’a ‘o hangē ko e kelekele ‘oku ‘atā ke vahe ki ha ngaahi ‘api, ko e lalahi ‘o e ngaahi ‘api’, ko e ‘ikai ke toe nofo `a e kau ma`u `api ‘i honau kelekele’, li’aki `o e ngaahi `apí, ngaahi totonu ‘a e tokotaha ‘oku ‘ikai ke nofo ‘i hono ‘api’, kalasi kehekehe ‘o e lisi mo honau ngaahi makatu`unga’, ngaahi lisi ‘i he vaha’a ‘o e kakai Tonga’, mo e ngaahi fakahokohoko ki hono ngāue’aki ‘o e kelekele’ ke ma’u ai ha ola ‘oku lelei mo fakalalakaka.

FOKOTU’U 90: Ke hoko ko e kongá ‘o e ngāue ‘a e Komisoni Kelekele Tau’atāina’ ‘a hono ‘oatu ha ngaahi fokotu’u ki he Minisitāú mo e Pule’anga’ ‘i ha ngaahi kaveinga fakangāue lalahi mo ha ngaahi keisi pau `i ha`ane hoko.

(d) Fale’i ‘a e Minisitāú ‘i hono fakahoko ‘a e ngaahi mafai fakangāue ‘o kau ai ‘a e ngaahi mafai kuo ‘ave ki ai mei he Kapineti’ mo e Fakataha Tokoni’

‘E fale’i ‘e he Komisoni Kelekele Tau’atāina’ ‘a e Minisitaa’ ‘i he’ene fakahoko ‘a e ngaahi mafai fakangāue kuo foaki ki ai ‘i he malumalu ‘o e Lao ki he Kelekele’. ‘E kau atu `a e ngaahi fakatātā pehe ni ki hono fakahoko ‘o e ngaahi mafai fakangāue ‘i he malumalu ‘o e Lao ki he Kelekele’:

Kupu	Kaveinga ke fai tu’utu’uni ki ai
Kupu 7	pe kuo ‘atā ha kelekele
Kupu 8	ko e hā ‘a e tomu’a feongoongoi
Kupu 10	ngaahi ngāue ‘oku tokanga ki ai pea ‘aonga fakalukufua ki he kakai’
Kupu 33 (1)	pe ‘ha ngaahi kongā ‘o hono tofi’a ‘oku ... ‘a ia ‘i he fakakaukau ‘a e Kapineti, ‘e ‘ikai fiema’u ke vahe ‘api mei ai ‘i loto ‘i he taimi ‘o e lisi.
Kupu 34 (2)	pe ‘e liliu ‘a e tu’utu’uni ‘a e tokotaha ma’u tofi’a ke ‘oua ‘e tali ke vahe atu ha ‘api
Kupu 35	‘uhinga ‘o e ‘ ‘oku ne kau ki ha feitu’u kehe’
Kupu 36(1)	pe ‘e liliu ‘a e tu’utu’uni ‘a e tokotaha ma’u tofi’a ke ‘oua ‘e fakangofua ha lisi fo’ou
Kupu 44(1)	ko e hā ‘a e ‘uhinga ‘o e ‘ ‘ikai ha ‘uhinga totonu’ ‘o kapau ‘e ‘ikai tali ‘e ha taha ha kelekele kuo foaki ki ai hili ha’ane tala’api
Kupu 47(1)	pe ‘oku lahi pē ‘a e kelekele ke vahe atu ‘i ha’ane fakakaukau’i ai ‘a e lahi ‘o e kelekele ‘oku ‘atā ke vahe atu ko e ngaahi ‘api tukuhau’
Kupu 49	‘ke faingofua ‘a e fua ‘o e ngaahi ‘api ki he lahi ‘oku tu’utu’uni ki ai’
Kupu 50	kelekele ‘oku ‘atā ke vahe ki ha ngaahi ‘api
Kupu 53(1)	ko e ha ‘a e taimi faingamalie ke fakahoko ai ‘a e vahevahe
Kupu 55	“i he’enau loto ‘ata’atā’ ke ngofua hono fetongi, mo e ‘ki he lelei ‘a ha taha ‘a ia ‘oku kei ta’u si’i’

Kupu 60	loto ke fakafo'ou 'o e lisi
Kupu 62	'tō mo tauhi' 'o ha 'api
Kupu 68	pē kuo ne tauhi 'a e 'api' ' 'o hangē ko ia 'oku totonu ke fai ki he ngaahi 'api tukuhau 'i he vahe fonua 'oku tu'u ai 'a e kelekele'
Kupu 72	pe 'oku loto ke 'hiki 'aupito'
Kupu 73	pe 'oku ' 'atā ' ha kelekele 'i he tofi'a pe ko e Kelekele 'a e Pule'anga.
Kupu 94	ko e 'anga hono teu'i 'o e kelekele' '
Kupu 95	talangofua ki he 'tō' mo e 'lava pea mo e anga 'o ia'
Kupu 100	ko e ngaahi taumu'a ki he 'fakalalakaka kimu'a 'o e 'api', pe ko e 'ngaue'aki ki ia 'a e nō pe pa'anga ke mu'aki totongi, pe me'a ke hoko ko e fakalalakaka'
Kupu 101	ko e hā 'a e 'konga 'oku te'eki vahe' 'o ha tofi'a, pe 'oku lahi hake 'a e fakakātoa 'o e kelekele kuo mokisi'i 'i he pēseti 'e nima fakakātoa 'o e tofi'a tukufakaholo ko ia', pe 'oku ngāue'aki ke fakatupulaki 'a e kelekele ha nō pe pa'anga mu'aki totongi pe me'a 'e foaki
Kupu 105	pe 'e 'ikai ke to e fiema'u ke fakangofua 'e he mokasoa

Na'e 'ikai kau 'a e Lao ki he Kelekele' 'i he ngaahi lao lahi na'e fakatonutonu 'e he Lao ki he Ngaahi Fakatonutonu (Fakataha Tokoni) Kehekehe 2010 pe ko e Lao ki he Ngaahi Fakatonutonu (Fakalukufua) Kehekehe 2010. Ko ia ai, 'oku kei meimei pukepuke pē 'e he Fakataha Tokoni' mo e Kapineti' 'a e ngaahi mafai fakakelekele 'a ia 'oku foaki 'i he malumalu 'o e Konisitūtone' mo e Lao ki he Kelekele', 'o kau ai 'a e mafai ke fakangofua mo toe fakafo'ou 'o e ngaahi lisi', tuhu'i pau 'a e tu'unga 'o e ngaahi totongi', fakangofua 'o e ngaahi mōkisi', ngaahi momoi' mo e toe ngaahi mafai kehe pē fekau'aki mo e kelekele'.

'Oku totonu nai ke kei fakahoha'asi 'a e Kapineti', 'a ia 'oku ne fatongia'aki hono tokanga'i 'a e ngaahi tu'utu'uni fakangāue fakakelekele, 'aki 'a e ngaahi fakaikiiki 'o e ngāue faka'aho fekau'aki mo hono pule'i 'o e kelekele'? Hangē ko ia kuo fai ki ai 'a e laulea 'i he Vahe 5 'o e Lipooti ni, 'e malava ke tokanga'i pea fai tu'utu'uni 'a e Minisitā Fonua' ki he ngaahi me'a ni hili ha'ane ma'u ha fale'i mei he Komisoni Kelekele Tau'atāina'. Ko e fale'i ko eni' 'e fakatatau ia ki he ngaahi tu'utu'uni fakangāue mo e ngaahi founa kuo fokotu'utu'u ke fakapapai'i 'e maa'usia 'a e ngaahi ola 'o hangē ko e 'ata ki tu'a', fakalao' mo e potupotu tatau 'i he vā 'o e kakai' mo e kau Ma'u Tofi'a', pea mo hono faka'ai'ai 'o e fakalalaka faka'ekonōmika'.

FOKOTU'U 91: Koe'uhi ke hōhoa tatau mo `etau fakamatala 'i he Vahe 5 'o e Lipooti ni, 'oku totonu ke 'ave 'a e ngaahi fatongia fakangāue 'i he lao kelekele', 'a ia 'oku lolotonga fakahoko 'e he Kapineti' mo e Fakataha Tokoni', ki he Minisitā Fonua' 'a ia te ne fakahoko ia fakataha mo hono ngaahi fatongia/mafai lolotonga`oku foaki kiate ia 'i he malumalu 'o e Lao ki he Kelekele' mo e Konisitūtone' hili ha'ane ma'u 'a e fale'i mei he Komisoni Kelekele Tau'atāina'.

(e) Ma'u atu 'a e ngaahi tangi ke fakakaukau'i 'e he Fakamaau'anga Fakatonotonu Kelekele' pea mo ngāue ki he ngaahi lāunqa

'Oku ua 'a e fa'ahinga lāunqa 'e lava ke hoko'. 'Uluaki', ko e ngaahi lāunqa fekau'aki mo e Potungāue Fonua' koe'uhi ko e ngaahi me'a fekau'aki mo 'enau ngaue faka'aho' 'o hangē ko e tuai 'a e ngāue ki he ngaahi tohi kole', 'a ia 'oku 'ikai ke kau ai 'a e ngāue'aki 'o e ngaahi mafai 'oku lave ki ai 'a e 7.1.1 (ii)(d) 'i 'olunga'. Ko ha lāunqa pehē 'e malava ke fakahū ia ki he Komisoni Kelekele Tau'atāina ke ne toki 'oatu ia ki he Va'a Lāunqa'. Kapau 'e 'ikai fiemālie 'a e tokotaha lāunqa' ki he tu'utu'uni, 'e malava ke nau kole ke to e vakai'i ia 'e he Fakamaau'anga Fakatonotonu Kelekele'. Ua', ko e ngaahi lāunqa fekau'aki mo hono fakahoko 'e he Minisitā 'a hono ngaahi mafai fakangāue'. Ko e ngaahi lāunqa ko `eni 'oku totonu ke 'uluaki fakahū ia ki he Komisoni Kelekele Tau'atāina' ke fakakaukau'i pea mo 'oatu ha'anau fale'i ki he Minisitā. 'E malava pē ke fakahoko ha tangi ki he Fakamaau'anga Fakatonotonu Kelekele' 'i ha makatu'unga fakalao pea mo hano fehu'ia pē na'e muimui 'a e Minisitā 'i he founa fakalao totonu 'i he'ene

fakahoko 'a e tu'utu'uni 'oku fakahoko ai 'a e tangi'. Kuo pau ke 'ikai to e vakai'i 'e he Fakamaau'anga Fakatonutonu Kelekele' 'a e lelei mo e totonu 'o e tu'utu'uni ko ia', tukukehe 'o kapau na'e fakahoko 'e he Minisitā 'a 'ene tu'utu'uni 'oku te'eki ai ke ne ma'u ha fale'i mei he Komisoni Kelekele Tau'atāina'.

'E malava ke to e vakai'i 'e he Fakamaau'anga Fonua' 'a e tu'utu'uni 'a e Fakamaau'anga Fakatonutonu Kelekele' 'i ha makatu'unga fakalao, kā kuo pau ke fakahū atu ha tohi kole ki he fakamaau 'o e Fakamaau'anga Fonua' ke ne tomu'a fakangofua.

FOKOTU'U 92: Kuo pau ke fakahū atu 'a e ngaahi lāunga kotoa pē ki he Komisoni Kelekele Tau'atāina'. Kuo pau ke fakahū 'e he Komisoni' ki he Va'a Lāunga' ha lāunga fekau'aki mo e Potungāue Fonua' koe'uhi ko 'enau ngaahi ngāue faka'aho' hangē ko e tuai 'a e ngāue ki he ngaahi tohi kole'. Kapau 'oku 'ikai fiemalie 'a e tokotaha launga ki ha tu'utu'uni 'e 'ata ke kole ki he Fakamaau'anga Fakatonutonu Kelekele. Kuo pau ke 'uluaki fakakaukau'i 'e he Komisoni' ha ngaahi lāunga fekau'aki mo hono fakahoko 'e he Minisitā 'a hono ngaahi mafai fakangāue' pea ka 'ikai malava ke solova ai pea kuo pau ke tuku atu ia ki he Fakamaau'anga Fakatonutonu Kelekele' 'o kapau 'oku fekau'aki mo ha poini fakalao pe fehu'ia pe na'e muimui 'a e Minisitā ki he founa fakalao totonu 'i he'ene fakahoko 'a e tu'utu'uni 'oku makatu'unga ai 'a e tangi' kā 'e 'ikai ke toe fakakaukau'i 'e he Fakamaau'anga Fakatonutonu Kelekele' 'a e lelei mo e totonu(merits) 'o e tu'utu'uni ko ia' tukukehe 'i ha keisi na'e fakahoko ai 'e he Minisitā' 'a 'ene tu'utu'uni 'o 'ikai ke 'i ai ha fale'i mei he Komisoni Kelekele Tau'atāina'. Ko e ngaahi tu'utu'uni kotoa pē mei he Fakamaau'anga Fakatonutonu Kelekele' 'e malava pē ke to e vakai'i 'e he Fakamaau'anga Fonua' 'i ha makatu'unga fakalao kā kuo pau ke fakahū atu ha tohi kole ki he fakamaau 'o e Fakamaau'anga Fonua' ke ne tomu'a fakangofua.

(f) Lipooti fakata'u ki he Fale Alea

Kuo pau ke fakahū atu 'e he Komisoni' ki he Fale Alea' ha lipooti fakata'u fekau'aki mo e ngaahi me'a kotoa na'e ngāue ki ai 'i hono fakahoko 'a hono ngaahi fatongia'.

FOKOTU'U 93: Kuo pau ke fakahū atu 'e he Komisoni Kelekele Tau'atāina' ha lipooti fakata'u 'i he ta'u takitaha ki he Fale Alea' fekau'aki mo e ngaahi ngāue kotoa pē na'e fakahoko pea ke 'oatu fakataha ia mo ha ngaahi fokotu'u 'oku tokanga ki ai.

(iii) Fa'unga mo e lōloa 'o e fakanofa'

Na'e fokotu'u mai 'e Faifekau Siupeli Taliai 'oku totonu ke kau atu ki he Komisoni Kelekele Tau'atāina fo'ou ko eni' ha kakai 'oku nau fu'u faitotonu mo mātu`aki `ulungaanga fakamatāpule pea 'i ai ha'anau ngaahi taukei fakatekinikale ke fakapapau'i ai 'e 'ata ki tu'a mo falala 'a e kakai 'o Tonga' ki he'enau ngāue'.

Na'e fokotu'u mai 'e Dr.Wood-Ellem ke fakanofa 'a e kau mēmipa 'o e Komisoni ko `eni' 'o fakatatau ki he'enau taukei fakapalōfesinale 'i he ngaahi me'a fakakelekele' pea ke nau fakafofonga'i mai 'a e ngaahi vahefonua kehekehe 'o Tonga'. Ko e taumu'a taupotu 'o e Komisoni' ni ko e ngaahi me'a ma'u pē 'e lelei ma'a e fonua'. 'Oku totonu ke mēmipa 'a e Minisitā Fonua' 'i he Komisoni' kā 'oku totonu ke 'oua te ne hoko ko e Sea. 'Oku totonu ke Sea ha loea. 'Oku mahu'inga foki ke fili mo ha kau mēmipa talifaki koe'uhi ke 'oua na'a toloi 'a e ngāue 'a e Komisoni' 'i ha 'ikai faingamālie ha kau mēmipa.

Na'e fokotu'u mai 'e Dr. Powles ha fa`unga fakaangaanga ki he Komisoni' 'a ia ke kau ki ai 'a e kau fakafofonga 'o e Fale 'Alo', kau Ma'u Tofi'a', Pule'anga' mo e kau ma'u 'api lesisita' koe'uhi ko e ngaahi kupu 'eni 'e fā 'oku 'i ai 'enau tokanga ki he anga hono pule`i 'o e kelekele' 'i Tonga'.

'Oku totonu ke fokotu'u mai pē 'a e kau mēmipa `e fa `e he ngaahi kulupu', 'o kau ai 'a e Fale 'Alo', kau Nōpele Ma'u Tofi'a', Pule'anga' pea mo e kau ma'u 'api lesisita', pea ke fakapapau'i ia 'e he Kapineti'. 'Oku 'ikai totonu ke fakafofonga'i mai 'a e Pule'anga 'e he Minisitā Fonua' pē ko ha taha ngāue mei he Potungāue Fonua'. 'Oku totonu leva ke 'i ai mo ha mēmipa 'e taha ke toko nima `aki 'a e kau mēmipa' pea ko e tokotaha ko ia' 'e Sea' 'e fili ia 'e he kau Komisiona 'oku nau fakafofonga'i 'a e ngaahi kupu felāve'i 'e fā'. 'E malava ke ngāue taimi kakato 'a e Sea'

kae ngāue konga taimi pē 'a e toenga 'o e kau mēmipa kehe' koe'uhi ke fakasi'isi'i ai 'a e fakamole'.

Na'e fokotu'u mai ke fakanofu 'e he Tu'i' 'a e kau Komisiona' 'o fakatatau ki he fokotu'u atu mei he ngaahi kupu felave'i 'e rā pea ke nau ngāue fakata'u ono (koe'uhi ke 'oua na'a fakapolitikale'i 'a hono fili kinautolu 'o kapau 'oku tatau 'a e lōloa 'a honau taimi ngāue mo e ta'u 'e fā 'a e kau mēmipa 'o e Fale Alea'). Kaneongo ia', koe'uhi ko e fakanofu 'o e kau mēmipa ko ha ngāue fakapule ia, 'oku fakakaukau ai 'a e Komisoni' 'oku 'ikai totonu ke fakakau 'a e Tu'i mo e Fakataha Tokoni' 'i he ngaue ko ia'. Kuo 'osi fakamavahe'i foki 'e he Tu'i ia ke 'oua 'e to e fekau'aki ia mo e konga lahi 'o e ngaahi ngāue pehe' ni koe'uhi ke ne hoko ko ha taki tu'u tau'atāina ange ma'a e fonua'. 'Oku hōhoa foki eni mo e ngaahi liliu fakapolitikale 'oku lolotonga fakahoko 'i Tonga'.

'Oku totonu ke fai ha feongoongi mo e Palēmia mo e Minisitā Fonua' 'i hono fakanofu 'o e kau Komisiona Kelekele Tau'atāina' he 'ilo 'e he Minisitā Fonua' 'a e ngaahi taukei 'e fiema'u' pea 'e fakakaukau'i ma'u pē 'e he Palēmia' 'a e ngaahi me'a 'e lelei fakalukufua ki he Pule'anga'. 'Oku totonu leva ke fakahoko 'e he Kapineti' 'a hono fakanofu 'o e kau Komisiona' he 'oku mēmipa lōua 'a e ongo sino ko eni' 'i he Kapineti' pea ko e Kapineti' 'a e mafai pule ma'olunga taha 'i he Pule'anga'. Kaneongo ia', koe'uhi ko e kau Komisiona' te nau fakafofonga'i 'a e ngaahi kupu fekau'aki 'i he fa'unga fakakelekele', 'e totonu ange ki he ngaahi kupu fekau'aki takitaha ke nau fokotu'u atu ki he Kapineti' 'a kinautolu ke fili ko e kau Komisiona' koe'uhi ke fakafofonga'i lelei ai kinautolu.

FOKOTU'U 94: Ke fakanofu 'a e kau mēmipa 'o e Komisoni Kelekele Tau'atāina' ke nau takitaha fakafongfa'i 'a e ngaahi kupu felāve'i 'e fā 'i he kelekele', 'a ia ko e Fale 'Alo', kau Ma'u Tofi'a', Pule'anga' mo e kau ma'u 'api lesisita' ('a ia 'e fokotu'u mai ia 'e he kau Fakafongfa 'o e Kakai' 'i he Fale Alea'). 'I he hili pē hono fakanofu kinautolu', 'e fili leva 'e he kau Komisiona 'e toko fā 'oku' nau fakafongfa'i 'a e ngaahi kupu felāve'i' ha mēmipa hono nima 'a ia ko ha fakafongfa lao 'oku taukei fe'unga ke hoko ko e fakamaau pea ko ia ia 'e Sea'. 'E fakanofu leva 'e he Kapineta' 'a e Komisiona' mo e Sea' ki he ta'u ngāue 'e ono. Ko e kau mēmipa talifaki ki he Komisiona takitaha 'e fakanofu ia 'i he fongfa tatau pea te nau fakahoko 'a e ngāue' 'i he taimi 'e li'aki ai ha Komisiona tu'uma'u'.

7.1.2 VA'A FAKATOTOLO MO FALE'I

'Oku toe fokotu'u foki ke 'ai ha Va'a Fakatotolo mo Fale'i 'a e Komisoni Kelekele Tau'atāina' pea ke ngāue fakataha 'a e Va'a' ni mo e Potungāue Fonua'. 'Oku totonu ke fakapa'anga 'a e Va'a' ni ke lava 'o fakahoko ngāue 'i he vaha'a taimi ko e ta'u 'e ono. 'Oku totonu ke fakangāue'i ai 'a e kakai taukei fe'unga mo pōto'i ngāue, 'o tatau pē mei Tonga ni pea mo muli foki, ke nau fekumi ki he ngaahi mo'oni'i me'a' mo vakai'i 'a e ngaahi fiema'u vivili fekau'aki mo e ngaahi me'a fakakelekele 'o kau ki ai 'a e fale nofo'anga' mo e ngoue'. 'Oku 'ikai kakato 'a e ngaahi lekooti 'a e Potungāue Fonua' pea 'oku fiema'u ke fakahoko ha fakatotolo ke fakapapau'i ai 'a e ngaahi kelekele 'oku 'atā ke tufa mo hono vahe atu ke fai ai 'a e ngoue'.

'Oku totonu ke fakafatongia'aki 'a e Va'a Fakatotolo mo Fale'i' ke nau fakahū mai 'a e ngaahi lipooti fakamāhina 'e ono ki he Komisoni Kelekele Tau'atāina'. 'I hono fakakaukau'i 'a e ngaahi lipooti' ni, 'e malava ke fatongia'aki foki 'e he Va'a' ni hono hokohoko atu 'a e vakai'i 'o e Konisitūtone' mo e lao' ko ha konga ia 'o 'ene tānaki 'a e ngaahi fakamatala kotoa 'e 'aonga ki hono fa'u mo to e vakai'i 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue fakakelekele' 'e he Komisoni Kelekele Tau'atāina' 'a ia 'e tokanga makehe ki he visone 'a Tupou I ke 'i ai ha kelekele ma'a Hono kakai ke hoko ia ko honau 'api, ma'u mei ai ha'anau me'atokoni pea ke hoko ia ko hanau malu'anga.

FOKOTU'U 95: Ke fokotu'u ha Va'a Fakatotolo mo Fale'i mo hano kau ngāue fe'unga ke tokoni ki he ngāue 'a e Komisoni Kelekele Tau'atāina' mo e Potungāue Fonua' ki he vaha'a taimi ko e ta'u 'e ono. 'E kau 'i he ngaahi ngāuefoki 'a e Va'a ni 'a hono fakakakato 'a e ngaahi lēkooti kelekele 'a e Potungāue Fonua' ke fakapapau'i ai pe ko e hā 'a e kelekele 'oku 'atā ke tufa', fekumi ki he ngaahi mo'oni'i me'a mo vakai'i 'a e ngaahi fiema'u vivili ki he fale nofo'anga' mo e ngoue'.

7.2 FAKAMAAU'ANGA FAKATONUTONU KELEKELE

Na'e 'omai 'e Dr. Powles 'a e fakakaukau ke fokotu'u ha Fakamaau'anga Fakatonutonu Kelekele ke ngāue ki he ngaahi tu'utu'uni na'e fakahoko 'e he Minisitā Fonua' pea mo 'ene kau ngāue' 'i hono fakahoko 'a e ngaahi mafai 'i he malumalu 'o e Lao ki he Kelekele'. 'Oku toutou fakahoko ' e he kau 'ōfisa 'a e Potungāue 'a e ngaahi tu'utu'uni 'oku fiema'u ke nau fakahoko 'i he malumalu 'o e Lao ki he Kelekele' pea ko e kongā lahi 'o e ngaahi tu'utu'uni ko ia' ko hono fakahoko pē 'a e fakaikiiki 'o e ngaahi tu'utu'uni 'i he lao'. 'Oku lahi 'aupito foki mo e ngaahi tu'utu'uni faka'aho 'oku fiema'u ke sivi'i 'a e ngaahi mo'oni'i me'a' pea fakahoko 'a e ngaahi tu'utu'uni fakangāue' – 'a ia ko hono fakahoko ia 'o e ngaahi mafai fakangāue hangē ko e ngaahi tu'utu'uni 'oku hā 'i he kupu 7.1.1(ii)(d) 'i 'olungā'. 'I he taimi 'oku uesia ai 'a e mo'ui 'a e kakai 'i he ngaahi tu'utu'uni ko `eni', 'oku fu'u mātu'aki mahu'inga 'aupito ke fakahoko 'a e ngaahi tefito `o e fakamaau totonu pea 'oua na'a filifilimanako 'a e tokotaha fakahoko tu'utu'uni'. Ko e anga maheni 'i he ngaahi fonua Kominiueli' ke 'i ai ha founga ke to e vakai'i ai 'a e ngaahi me'a ni 'o kapau 'e fiema'u.

'Oku fakakaukau 'a e Komisoni' 'cku 'ikai ko e Fakamaau'anga Fonua' 'a e feitu'u totonu ke kamata ai 'a e ngāue ki he ngaahi lāunga', pe ko hano to e vakai'i 'o e ngaahi tu'utu'uni 'oku lave ki ai 'a e ngaahi palakalafi 'i `olungā. 'O hangē ko ia 'oku lolotonga hoko', 'oku fehu'ia ia pē 'oku 'i ai ha mafai 'a e Fakamaau'anga Fonua' ke ne toe vakai'i 'a e ngaahi tu'utu'uni fakangāue' pea 'oku fakatokanga'i foki 'oku ta`ofi ia 'e he Konisitūtone' 'a e Fakamaau'anga Lahi' ke ngāue ki ha feta`efiemālie`aki fekau'aki mo e kelekele'. Kuo tu`una 'aupito 'a e ngaahi fakatonutonu fakakelekele kuo 'osi tuku atu ki he Fakamaau'anga Fonua' 'o tautautefito ki he ngaahi hopo fekau'aki mo e ngaahi hingoa, hokohoko 'ea' mo e ngaahi ngatangata'anga', fakataha ia mo e hopo'i 'o e ngaahi maumau lao' mo e ngaue ki hono fakamalohi'i 'o e ngaahi tu'utu'uni 'i he malumalu 'o e Lao ki he Kelekele'.

7.2.1 FOKOTU'U 'O E FAKAMAAU'ANGA FAKATONUTONU KELEKELE'

Ko hono to e vakai'i 'o e ngaahi tu'utu'uni fakangāue' 'o fakatatau ki he ngaahi mafai 'i he malumalu 'o e Lao ki he Kelekele' 'oku lelei taha pē hano fakahoko `e he Fakamaau'anga Fakatonutonu Kelekele'. 'Oku totonu pē foki ke 'i ai mo ha faingamālie 'a e tokotaha mamahi' ke ne tuku atu ki he Fakamaau'anga Fonua' ke to e vakai'i 'a e tu'utu'uni 'a e Fakamaau'anga Fakatonutonu Kelekele' 'o makatu'unga 'i ha fehalaaki fakalao pea kuo pau ke fakalahi 'a e mafai 'o e Fakamaau'anga Fonua' ke ne lava `o fai `eni. Koe'uhi ko e ngaahi makatu'unga fakalao pē 'e malava ke fakahoko ai ha tangi, 'e malava ke pehē 'e ha ni'ihi ia 'e 'ikai ke to e fiema'u ke kau ki ha hopo pehē 'a e Fakamaau Tokoni Tonga' ('a ia 'oku ne fale'i 'a e Fakamaau 'i he Fakamaau'anga Fonua' fekau'aki mo e ngaahi 'ulungaanga tukufakaholo faka-Tonga mo e ngaahi me'a fakakelekele'). Kaneongo ia', 'oku tui 'a e Komisoni' 'oku 'ikai fiema'u ke liliu 'a e ngaahi kupu 'oku tuhu'i pau mai ai 'a e mafai `o e fakamaau'anga ko eni' pea 'oku totonu ke kei kau atu pē ki ai 'a e Fakamaau Tokoni Tonga'. 'Oku mātu'aki mahu'inga `eni ke kei palanisi mo potupotu tatau 'a e fakahoko fatongia 'a e Fakamaau'anga Fakatonutonu Kelekele 'o hangē ko ia kuo fokotu'u mai'. 'E malava ke uesia ha ngaahi me'a lahi koe'uhi ko ha ngaahi tu'utu'uni pehe ni, pea neongo ko e Sea 'o e Fakamaau'anga Fakatonutonu Kelekele te ne ma'u 'a e taukei fe'unga 'o tatau pē mo ha fakamaau, 'e kei matu'otu'a mo to e taukei ange pē 'a e Fakamaau 'o e Fakamaau'anga Fonua'.

Ko e ngaahi ola eni 'e malava ke maa'usia 'i hano fokotu'u 'o e Fakamaau'anga Fakatonutonu Kelekele ko `eni:

- (i) Ko hono toe vakai'i 'o e ngaahi tu'utu'uni fakangaue', 'i ha tu'unga 'oku toe taukei ange mo 'ikai filifili manako;
- (ii) Ko hono faka'ai'ai 'a e Kapineti' 'o fakafou atu 'i he Potungāue Fonua' ke fa'u ha ngaahi tu'utu'uni fakangāue pea ke 'oua toe fakamafasia'i 'a e Kapineti 'aki hono fiema'u ke nau to e tokanga'i 'a hono fakahoko 'o e ngaahi ngāue ko ia'.
- (iii) Ko hono fakakaukau'i 'a e ngaahi lāunga fekau'aki mo e Potungāue Fonua' pea ke hoko ko ha sino 'oku fakahoko ki ai 'a e ngaahi tangi fekau'aki mo hono fakahoko 'e he Minisitā 'a hono ngaahi mafai fakangāue'.

‘Oku pou pou’i ‘e he Komisoni’ ‘a hono fokotu’u ‘o ha Fakamaau’anga Fakatonutonu Kelekele ke ngāue ki he ngaahi lāunga fekau’aki mo e Potungāue’ mo to e vakai’i ‘a hono fakahoko ‘o e ngaahi tu’utu’uni fakangāue’.

FOKOTU’U 96: Ke fokotu’u ha Fakamaau’anga Fakatonutonu Kelekele ke ngāue ki he ngaahi lāunga fekau’aki mo e Potungāue’ mo e ngaahi tangi ke toe vakai’i ‘a e ngaahi tu’utu’uni fakangāue fekau’aki mo e ngaahi me’a fakakelekele, pea ke fatu ha lao fe’unga ke fokotu’u ‘aki ‘a e Fakamaau’anga Fakatonutonu’. ‘E malava ke to e vakai’i ‘a e tu’utu’uni ‘a e Fakamaau’anga Fakatonutonu Kelekele ‘e he Fakamaau’anga Fonua’ ‘o makatu’unga ‘i ha poini fakalao kā kuo pau ke fakahoko ha tohi kole ki he fakamaau ‘o e Fakamaau’anga Fonua’ ke ne tomu’a fakangofua ia.

7.2.2 KE NGĀUE TAU’ATĀINA ‘A E FAKAMAAU’ANGA FAKATONUTONU KELEKELE’

‘Oku fokotu’u mai ke fokotu’utu’u ha Fakamaau’anga Fakatonutonu Kelekele’ `a ia `e ngāue tau’atāina pē ia mei he Komisoni Kelekele Tau’atāina’.

FOKOTU’U 97: Ke ngāue tau’atāina ‘a e Fakamaau’anga Fakatonutonu Kelekele’ mei he Komisoni Kelekele Tau’atāina’ pea mo e Potungāue Fonua’.

7.2.3 FA’UNGA ‘O E FAKAMAAU’ANGA FAKATONUTONU KELEKELE’

‘E kau ‘i he Fakamaau’anga Fakatonutonu Kelekele’ ha loea taukei ‘oku ne lava ‘o lea faka-Tonga (‘a ia ‘oku’ ne taukei fe’unga ke hoko ko ha Fakamaau) pea ke hoko ia ko e Sea’, mo ha ongo mēmipa kehe ‘e ua ‘oku ‘ikai ko ha loea kā ongo tangata`eiki `oku na taukei fe’unga. ‘E ‘ikai ke ngāue taimi kakato kotoa ‘a e kau mēmipa ‘e toko tolu ko eni’ koe’uhi ke fakasi’isi’i pē ‘a e fakamole’. `E lava pē ke fiema’u ke fakahā mahino ‘e lava ke fakahoko ‘a e mafai ‘o e Fakamaau’anga Fakatonutonu Kelekele’ ‘e he Sea’ mo ha taha ‘o e ongo mēmipa’ ‘i ha taimi ‘e ‘i muli ai ha taha ‘o e ongo mēmipa kehe’ pē ‘i ha ‘uhinga fakafalemahaki. Kaneongo ia’, koe’uhi ‘oku mātu’aki mahu’inga ke sea ma`u pē ha loea, ‘oku fokotu’u atu ‘e he Komisoni’, koe’uhi na’a faifai pea ‘i ai ha taimi ia kuo pau ke mavahe atu ki muli pe koe’uhi ko ha ‘uhinga fakafalemahaki, ‘oku totonu ke hā ‘i he lao’ ‘oku ‘i ai ‘a e mafai ke fakanofu, ‘e he Tu’i’ ‘i he Fakataha Tokoni’ ‘o fakatatau ki he fale’i ‘a e Pēnolo ki he Ngaahi Fakanofu mo e Tu’utu’uni

Fakafakamaau, hano talifaki 'a ia ko ha tokotaha pē mo ia 'oku' ne ma'u ha taukei fe'unga ke hoko ko ha fakamaau.

Koe'uhi ko e konga lahi 'o e fatongia 'o e Fakamaau'anga Fakatonutonu Kelekele' 'oku lahi`ene fekau'aki mo e ngaahi me'a fakalao', 'oku totonu ke fakanofa kotoa 'a e kau mēmipa 'e toko tolu' 'e he Tu'i' 'i he Fakataha Tokoni' 'i he fale'i 'a e Pēnolo ki he Ngaahi Fakanofa mo e Tu'utu'uni Fakafakamaau. 'E lelei ke feongoongi 'a e Pēnolo mo e Minisitā Fonua' 'i hono fakahoko 'o e ngāue ko eni'.

'Oku totonu ke kau 'i he kau mēmipa 'o e Fakamaau'anga Fakatonutonu Kelekele' ha ni'ihī 'oku nau faitotonu mo`oni pea lelei 'enau 'ilo ki he lao mo e ngaahi founa ngāue fakakelekele 'i Tonga ni' pea 'i ai foki mo ha'anau ngaahi taukei fakalao pe fakafakamaau'anga pea pehē foki ki he ngāue 'a e Potungāue Fonua'. 'E malava ke fakangatangata pē honau tokolahi' ki he toko tolu, 'a ia te nau toki fakataha pē 'o ngāue ki ha tangi, kā 'e ngāue kiate kinautolu ha kau ngāue fakasekelitali fe'unga 'a ia te nau tau'atāina pē mei he Potungāue Fonua'. 'E malava fakanofa kinautolu 'i he founa tatau pē mo e founa 'a hono fakanofa 'o e kau fakamaau 'o e Fakamaau'anga Lahi' 'a ia 'oku fakanofa 'e he Tu'i' 'i he Fakataha Tokoni'.

FOKOTU'U 98: Ke 'i ai ha kau mēmipa 'e toko tolu 'i he Fakamaau'anga Fakatonutonu Kelekele' 'a ia 'e 'ikai ke nau ngāue taimi kakato, 'o kau ai 'a e tokotaha ko e sea 'a ia 'oku' ne ma'u 'a e tu'unga faka ako mo e taukei fe'unga ke hoko ko ha fakamaau, mo ha ongo mēmipa kehe 'e ua, 'a ia 'e fakanofa kinautolu 'e he Tu'i' 'i he Fakataha Tokoni' 'i he fale'i 'a e Pēnolo ki he Ngaahi Fakanofa mo e Tu'utu'uni fakaFakamaau'. 'E ngāue tau'atāina pē 'a e kau Sekelitali ki he Fakamaau'anga Fakatonutonu Kelekele' mei he Potungāue Fonua'.

Ko e fokotu'u ko ia ke 'i ai ha Komisoni Kelekele Tau'atāina mo ha Fakamaau'anga Fakatonutonu Kelekele 'e hoko ke fokotu'u ai 'a e ongo va`a ngāue fo'ou 'e ua. Ko e ngaahi me'a lahi ke fakakaukau'i' ko ha kau ngāue fe'unga mo hano ako'i kinautolu' pea 'e ala fiema'u ha taimi fe'unga ia ki ai. 'Oku 'i ai foki mo e toe fakakaukau ki he ngaahi fakamole ke fua 'e he Pule'anga'. Kaneongo 'a e ngaahi fiema'u ko eni', 'oku tui mālohi pē 'a e Komisoni mo fale'i ko e ngāue fakatou'osi 'a e Komisoni Kelekele Tau'atāina' pea mo e Fakamaau'anga Fakatonutonu Kelekele' 'e lelei mo fakafiemālie ia ki he kakai 'o Tonga' he 'e hoko ai ke 'ata ki tu'a, potupotu tatau mo totonu 'a hono fakahoko 'o e lao kelekele' mo e ngaahi totonu fakakelekele 'a e kakai' kotoa pē.

'Oku fokotu'u heni 'e he Komisoni' ke fakanofu ha kulupu ngāue pea fakafatongia'aki 'a hono fakahoko 'o e ngaahi fokotu'u 'a e Komisoni' pea mo hono fokotu'u 'o e Komisoni Kelekele Tau'atāina' pea mo e Fakamaau'anga Fakatonutonu Kelekele', koe'uhi ke ue'i 'a e ngāue ko eni ke 'unu ki mu'a na'a iku 'o tukunoa'i pē pea fakangalo'i ai pē. 'E malava foki 'a e kulupu ngāue ni ke toe fakakaukau'i 'a e ngaahi fokotu'u kehe 'a e Komisoni' ke tokoni ki hono fakahoko ia 'e he Pule'anga' kapau `e `i ai ha taimi fe`unga.

'E kau ki he kulupu ngaue' ni 'a e Minisitā Fonua' mo ha ni'ihi 'o 'ene kau ngāue ma'olunga' mo ha kau Minisitā kehe, kau ngāue fakapule'anga 'e fili 'e he Kapineti' mo ha kau fakafofonga mei he ngaahi sekitoa taautaha mo e ngaahi siasi' ke palanisi lelei ai 'a e fa'unga 'o e kulupu ngāue ni. 'Oku fakakaukau 'a e Komisoni' 'e 'aonga ke kau ki he kulupu ni 'a e Sekelitali 'o e Komisoni Faka-Tu'i ki he Kelekele he `e mahu'inga `aupito mo `aonga 'a 'ene taukei 'i he'ene ngāue 'i he Komisoni Faka-Tu'i ki he Kelekele. 'Oku totonu ke tuku atu ha māhina 'e hongofulumaua ko e vaha'a taimi ngāue ia ke fakakakato ai 'e he kulupu ngāue ni 'a hono fokotu'u 'o e Komisoni Kelekele Tau'atāina' mo e Fakamaau'anga Fakatonutonu Kelekele', pea 'e malava pē ke to e fakalōloa 'o kapau 'e fiema'u.

‘Oku fiema’u ke fokotu’u fakato`oto`o ‘a e Fakamaau’anga Fakatonutonu Kelekele’ pea ‘oku totonu ke fakahoko ia ‘i he vave taha ‘e ala malava. ‘Oku totonu pē ke `oua `e faingata’a ‘a hono ma’u ‘a e kakai totonu `e toko tolu ke nau mēmipa ‘i he Fakamaau’anga Fakatonutonu koe’uhi ‘e ‘ikai ke fiema’u ke nau ngaue taimi kakato pea ‘e ‘ikai faingata’a ke ma’u mo ha kau ngāue fe’unga. ‘Oku to e fokotu’u atu aipē ‘a e fiema’u ke kau atu ‘a e Sekelitali ‘o e Komisoni Faka-Tu’i ki he Kelekele’ ki he kau ngāue ‘a e Fakamaau’anga Fakatonutonu’.

FOKOTU’U 99: *Ke fokotu’u ha kulupu ngāue ke nau ngāue ki hono fokotu’u ‘o ha Komisoni Kelekele Tau’atāina mo ha Fakamaau’anga Fakatonutonu Kelekele. Ko e taimi ngāue ki he kulupu ni ko ha māhina ‘e 12 pē kae ‘oua leva kuo fokotu’u pea lele lelei ‘a e Komisoni Kelekele’ mo e Fakamaau’anga Fakatonutonu Kelekele’, ko fē pē ‘e ‘uluaki hoko’. ‘E kau atu ki he kulupu’ ‘a e Minisitā Fonua’ mo ha’ane tokotaha ngāue ma’olunga, `a e ‘Āteni Seniale’, fakafofonga ‘e tokoua mei he kau fakafofonga ‘o e Kakai ki he Fale Alea’, fakafofonga ‘e taha mei he sekitoa taautaha’ mo e fakafofonga ‘e taha mei he ngaahi siasi’ pea mo e Sekelitali ‘o e Komisoni Faka-Tu’i ki he Kelekele’. ‘E fakanofo ‘e he Kapineti’ ha Sea ma’a e kulupu’ pea koe tokotaha ko ia’ ‘oku ‘i ai ‘ene ‘ilo mo taukei lahi ‘i he lao kelekele’ mo e ngaahi founa ngāue fakakelekele ‘i Tonga’.*

